

מפגש עולם העבודה הסוציאלית עם נושא החובות הכלכליים בישראל

שילוב נושא החובות הכלכליים במחקר ובהוראה באקדמיה ובמוסדות להכשרת עובדים סוציאליים

תקציר

בנייר עמדה זה יסוקר תופעת החיים בחוב בקרב צרכני שירותי הרווחה האישיים בישראל, התמודדותו של מקצוע העבודה הסוציאלית עם התופעה והתמודדותם של גופי ההכשרה למקצוע בפרט. כיום, אחד מכל 11 אזרחים במדינת ישראל מצוי בחוב שהועבר לטיפול רשות האכיפה והגבייה. לעובדים הסוציאליים נועד תפקיד חשוב ורב משמעות בהתמודדות של צרכני שירותי הרווחה האישיים עם החוב. לפיכך, יש להגביר את ההוראה, ההכשרה המעשית והמיומנויות הקשורות בהתערבות הפסיכוסוציאלית עם יחידים ומשקי בית החיים בצל החוב, את העשייה בתחום עיצוב המדיניות ואת המחקר בתחום. כל זאת, כדי להיטיב את השירות שהעובדים הסוציאליים מעניקים לצרכני השירות שלהם בתחום החובות הכלכליים.

תופעת החובות בקרב יחידים ומשקי הבית בישראל

נושא החובות הכלכליים הוא חלק בלתי נפרד מהמציאות היום-יומית של פרטים ומשפחות בישראל, וכן מעבודתם של העובדים הסוציאליים. על פי מרכז טאוב, 56% ממשקי הבית בעשירונים העליונים מצויים בחוב ושיעור החייבים בעשירונים התחתונים עומד על 18%. עם זאת, עומק החוב בעשירונים הנמוכים גבוה יותר (וייס, 2019). הנושא צבר תאוצה בעולם ובישראל לאחר המשבר הכלכלי של שנת 2008 (קרומר-נבו, גורודזייסקי וסער-הימן, 2014). כמו כן, בתקופה זו חלו שינויים מהותיים באופני הגבייה בישראל, ואלו השפיעו על התרחבות התופעה. המרכזי מבין השינויים היה הקמתה בשנת 2009 של רשות האכיפה והגבייה, המכילה את לשכות ההוצאה לפועל ואת המרכז לגביית קנסות. הרשות משמשת יחידת סמך

יוותם לוי - בוגר תואר ראשון בעבודה סוציאלית, מסלול מדיניות וקהילה, במרכז האקדמי רופין. levi.yotam@gmail.com

הכותב מבקש להודות לשירה איתן, עידית לב, בקי כהן קשת, מעיין סרבר, ד"ר טליה שוורץ טירי ונורית ויסברג נקאש - על הסיוע בכתיבת המאמר. המסמך נכתב בתמיכת עמותת "שומרי משפט: רבנים למען זכויות האדם" - המחלקה לצדק חברתי, והמחלקה לעבודה סוציאלית במרכז האקדמי רופין.

במשרד המשפטים. מלבד אלה, חלו שינויים ברגולציות הקשורות בהסדרי חוב ובדרכי הגבייה (מאור, 2018; מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור, 2016א; מילרד, 2016; נדיב, בדפוס; רשות האכיפה והגבייה, 2018). בשנת 2019 היו בטיפול הרשות מעל לחצי מיליון חייבים פרטיים מעל גיל 18. לפיכך, 9% מאוכלוסיית ישראל הבגירים, אחד מתוך 11 אנשים בוגרים בישראל, הוא חייב בהוצאה לפועל (אהרונ, גולן וגולן, 2019). 40.8% מקרב משקי הבית הערביים, 29.9% מקרב משקי הבית החרדיים ו-23.9% מקרב משקי הבית היהודיים שאינם חרדיים שרויים בחוב (שרברמן, 2018). בסך הכול, שיעור החוב של משקי בית בישראל עומד על 42% מהתמ"ג (שמאי, 2019). במחקר שנערך ב-15 מדינות וביניהן ישראל, אשר השווה את חובות משקי הבית של אנשים בגילי אמצע החיים ומעלה, נמצא כי קיים קשר חיובי בין גודל המשכנתא לבין היקף החוב הכלכלי. כן נמצא כי בישראל 24% ממשקי הבית שרויים בחוב - נתון אשר נמצא גבוה ביחס למדינות אחרות שהשתתפו במחקר (Lewin-Epstein & Semyonov, 2016). רוב אוכלוסיית החייבים (54%) הם נשואים, כאשר כמעט מחציתם (48%) בגילים 35-54. בבחינה מעמיקה יותר, על פי ההוצאה לפועל, ניתן ללמוד כי ההתפלגות המגדרית היא של 64% גברים לעומת 36% נשים, כאשר 63% מאוכלוסיית החייבים משתייכים לציבורי היהודי בישראל. מבחינה גיאוגרפית, מרבית החייבים מתגוררים בצפון הארץ או באזור המשולש, כאשר שיעור החייבים בחברה הערבית גבוה משיעורם באוכלוסייה הכללית. פילוחים נוספים של החייבים מלמדים כי בין 11% ל-50% מכלל מקבלי הגמלאות מהמוסד לביטוח לאומי מתמודדים עם חובות, ומקבלי קצבת אבטלה הם בעלי מספר התיקים הגבוה ביותר מקרב מקבלי הגמלאות הנמצאים בחובות (אהרונ, גולן וגולן, 2019).

קיימות סיבות שונות לצבירת חובות, לפי סוגי ההוצאות השונים, ביניהם דיור, מזון וחוב לגופים ממשלתיים, למוסדות, לבנקים ואף למוסד לביטוח לאומי (מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור, 2016ב; פתאל, 2017; קרומר-נבו וברק, 2006; שמאי, 2019; שרברמן, 2018). על פי ניתוח שינוי שוק האשראי בישראל, עולה כי ההוצאה הפרטית על אשראי והחוב לו עלתה באופן ניכר בשנים האחרונות. תוצאות הניתוח מצביעות על גידול כולל של 37%, הנאמד בכ-507 מיליארד ש"ח. כ-341 מיליארד ש"ח, כשני שלישים מהחוב, מיועדים לצורכי דיור (פתאל, 2017).

מנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2018) עולה כי 31% מכלל משקי הבית בישראל לא תמיד מצליחים לכסות את ההוצאות השוטפות של ניהול משק הבית. מהם כ-327 אלף איש, המהווים 6%, כלל אינם מצליחים לכסות הוצאות אלו. בנוסף, מדוח העוני האלטרנטיבי של ארגון "לתת"

החוק אמור להשפיע על שיקומם הכלכלי של החייבים ולמנוע את חזרתם אל מעגל החובות. הוא מסדיר את דרכי השיקום הכלכלי של אדם אשר הוכרז כחדל פירעון; קרי, מי שאינו יכול לעמוד בהחזר חובותיו

של פרטים ושל משקי בית בישראל. בין היתר, קיומו של חוב נוכחי או חוב בעבר לגורם כזה או אחר ישפיע על דירוג האשראי של הפרט, מה שעלול להוביל לריבית גבוהה יותר לאותו פרט בעבור הלוואה פיננסית ולהשפיע לרעה על יכולתו הפיננסית בעתיד.

במציאות הקיימת, אנו עדים לכך שהעיסוק בנושא החובות בהיבט המשפטי הולך וגדל (נדיב, בדפוס). משפטנים רואים בתופעת החיים בחובות תופעה חברתית רחבת היקף, המוליכה פרוצדורות משפטיות מורכבות אשר פוגעות עוד יותר בחיי החייבים (דרעי, 2015). נתוני רשות האכיפה והגבייה (2018) מראים כי 94% מהזוכים בהוצאה לפועל - התובעים בתיק את החייב - מיוצגים על ידי עורכי דין, לעומת 9.1% מהחייבים - בעלי החוב בתיק. כמו כן, ככל שהחייב נמצא בעשירון נמוך יותר, כך קטן הסיכוי שהוא ייוצג על ידי עורך דין. למעשה, תתייצוג של החייבים על ידי עורכי דין יכול ללמד על חוסר הנגישות של האוכלוסיות המוחלשות למערכת המשפט (אלבשן, 2003).

למציאות החיים בצל החוב השלכות מרחיקות לכת על החייב. רבים מהחייבים יתמודדו עם מצב של "חובות יתר". מצב זה מתאר היקף החובות המגביל את יכולתו של החייב לשלם את החוב ולשוב לאיזון כלכלי. "חובות יתר" פוגעים ביכולתם של החייבים להתמודד עם החיים בחוב ולהשיב את החוב (יונס, 2018). על החייבים עלולות להיות מוטלות הגבלות שונות, למשל: לקבל, להחזיק או לחדש רישיון נהיגה; לקבל, להחזיק או לחדש דרכון; לצאת מהארץ; להשתמש במחאות; לקבל

עולה כי ל-70.9% מנתמכי הסיוע של העמותות יש חוב, ו-32.5% הצהירו כי רוב הזמן התקשו לעמוד בהחזרי החוב (ארגון לתת - סיוע הומניטרי ישראלי, 2019).

היקף משקי הבית החוזרים ושבים לחיים בחובות הוא גבוה ביותר ועומד על אחד מכל שני פושטי רגל בעשור האחרון (אהרוני וגולן, 2019). בספטמבר 2019 נכנס לתוקפו חוק חדלות פירעון ושיקום כלכלי, התשע"ח (2018). החוק אמור להשפיע על שיקומם הכלכלי של החייבים ולמנוע את חזרתם אל מעגל החובות. הוא מסדיר את דרכי השיקום הכלכלי של אדם אשר הוכרז כחדל פירעון; קרי, מי שאינו יכול לעמוד בהחזר חובותיו במועד המיועד. החוק מסדיר את הליך השיקום ואת החזר החוב באופן שיאפשר לאדם לשוב לחברה ולהתנהלות כלכלית תקינה. נטען כי על אף כניסתו של החוק לתוקף, העיסוק בנושא החיים בחובות לוקה בחסר לעומת היקף התופעה, וכי לחוק כמה פגמים (נדיב, בדפוס). בין היתר, תיקונו של החוק מציין כי על החייב לשלם אגרה בגובה 1,600 ש"ח כדי להתחיל בתהליך שיקום. כמו כן, משך הליך הטיפול בחוב בבתי המשפט ארוך. כתוצאה מכל אלה, הרפורמה בחוק אינה צפויה להועיל באופן רב למצבם המורכב של החייבים המתמודדים אל מול המערכת הגבייה (נדיב, בדפוס).

באפריל 2019 נכנס לתוקפו חוק נתוני אשראי, התשע"ו (2016). מתוקף החוק החלו איסוף ורישום של נתוני האשראי של כל אזרחי מדינת ישראל. מאגר זה יכיל כל רכיב מידע על אודות ההתנהלות הפיננסית

רבות (גולן, 2018). יש לתת את הדעת על ההבדלים במשמעויות של החיים בקרב אוכלוסיות אלו, אולם אפשר לסכם כי תופעת החובות היא מורכבת ופוגעת במגוון אוכלוסיות בצורה שונה, עם מאפיינים, דרכי התנהלות והשלכות המשתנים לאורך זמן. יתרה מזו, לא ניתן לנתק את אלה מהשוני ומהפערים החברתיים-כלכליים בין החברות השונות החיות בישראל (המוסד לביטוח לאומי, 2018; וייס, 2019).

תופעת החיים בחוב היא תופעה חברתית-כלכלית קשה למדידה. קשה מאוד לאמוד את היקפה האמתי, מכיוון שלא קיים מאגר נתונים מוסדר אשר אוחד בכל סוגי החובות. החובות המדווחים בנתונים הם לחברות או למוסדות שונים בלבד, בעוד סוגי החובות הנוספים, למשל: חובות לשוק האפור, לבני משפחה ולחברים, שאינם נגבים דרך מערכת ההוצאה לפועל ו/או דרך רשויות הגבייה ו/או דרכי גבייה מוסדרות, הם חובות שלא קיימים לגביהם נתונים רשמיים או תיעוד מוסדר. בשל כך, ניתן להסיק כי הנתונים שפורסמו ואשר חלקם מופיעים בנייר זה משקפים הערכת חסר של היקף תופעת החובות בישראל.

אשראי בבנק; הגבלה כלקוח מוגבל מיוחד בבנק ישראל; הגבלת השימוש בכרטיסי אשראי. בחודש דצמבר 2018 נמנו 260,700 לקוחות שהוטלה עליהם הגבלה בנקאית בעקבות חוב (בנק ישראל, 2019).

למרות השינויים הרגולטוריים הרבים שנעשו לאורך השנים, המורים על איסור לאסור ולכלוא את בעל החוב, החייבים דמי מזונות עדיין ניצבים בפני מאסר גם כיום. מדינות רבות בעולם אינן מתירות כליאה של חייבים ורואות בכך פגיעה בזכויות אדם. לעומתן, מספר מצומצם של מדינות מאפשרות זאת, תחת הגבלות רבות (בן דוד וצדוק, 2007). חובות לחברת החשמל ולתאגידי המים גררו עד לא מזמן את מרבית משקי הבית החייבים לחיים ללא חשמל ומים, בתנאים שלא אפשרו תנאי מחיה בסיסיים ופגעו קשה באיכות חייהם (זיו, 2005; סירקיס ומוסקוביץ, 2015; שומרי משפט - רבנים למען זכויות האדם ע"ר 58015196 והאגודה לזכויות האזרח בישראל ע"ר 580011567 נ' הרשות לשירותים ציבוריים חשמל, משרד התשתיות הלאומיות, האנרגיה והמים וחברת החשמל לישראל בע"מ, 2017; שי, 2004).

לחיים בחוב השלכות רפואיות, פסיכולוגיות, משפטיות וחברתיות, וכן השלכות על מרקם היחסים המשפחתיים ובכלל זה על הזוגיות. כל אלה פוגעות באיכות החיים של החייבים (קרומרנבו ואחרים, Clayton, Liñares-Zegarra & Wilson, 2015; Hojman, Miranda & Ruiz-Tagle, 2016; Liu, Li & Rao, 2018; Reading & Reynolds, 2001; Sweet, 2018). כמו כן, הן מקשות על יכולתן של משפחות לשלם את החוב ומהוות חסם ליציאה ממעגל החובות, בעיקר עבור אנשים חיים בעוני (אייזיק, צדקה וברמלייגרינברג, 2019).

זה המקום לציין כי נושא החובות מתבטא באופן שונה בקרב אוכלוסיות שונות. בין היתר, קיימים הבדלים מהותיים באופי השלכות החוב בין האוכלוסייה היהודית החילונית והמסורתית לבין החברה החרדית והחברה הערבית (גולן, 2018; וייס, 2019; קסירקלינר, 2018). המבנה הייחודי של החברה החרדית והמוסדות הפועלים בה, על ערכיהם כדוגמת גמילות חסדים ואי-הלוואה בריבית, מייצר אקלים קהילתי שהתנהלות החובות בו היא ייחודית ומורכבת ומשתמרת בתוך הנוף הקהילתי הייחודי (קסירקלינר, 2018). וייס (2019) מוסיף כי בקרב החברה החרדית, שיעור החובות ועומקם בעשירונים התחתונים גבוהים ביותר ביחס לשאר האוכלוסיות בישראל.

מנגד, בחברה הערבית בישראל הסיבה העיקרית לקיומו של חוב היא "התנהלות כלכלית לא נכונה". רוב בעלי החוב נכנסים אל מערכת ההוצאה לפועל כבר בגיל 28 ומתמודדים עם נטל החוב והסדרתו במשך שנים

**מתחילת שנות ה-2000
ניתן לראות גידול בסיוע
הניתן באמצעות גופי פילנתרופיה,
בהן "הקרן לידידות", כאשר רק
בעשור האחרון, החל משנת 2011,
מתרחבים ההשקעה החברתית
ופיתוח המענים הייחודיים
בתחום במסגרת המחלקות
לשירותים חברתיים**

הקשר בין מקצוע העבודה הסוציאלית לבין עולם החובות הכלכליים

החיים בצל החוב הוא תחום מוכר למקצוע העבודה הסוציאלית בעולם ובישראל (Gillen & Loeffler, 2012; Karger, 2015; Krumer-Nevo, 2013; Gorodzeisky & Saar-Heiman, 2017; Loke, & Hageman, 2013; Sherraden, Laux & Kaufman, 2007).

בשנים האחרונות חלה תנופה ביצירה של התערבויות המיועדות לסייע ליחידים ומשפחות המתמודדים עם מציאות של חיים בצל החובות והשירותים החברתיים מתבצעת עבודה שיטתית בנושא החל משנת 2015, במסגרת מערך מרכזי "עוצמה" ותכנית "נושמים לרווחה" הפועלים במחלקות לשירותים חברתיים ברחבי הארץ (משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים, 2019).

גל, קרומר-נבו, מדהלה וינאי (2019) סקרו את הסיוע החומרי והתמיכה הניתנים לאורך השנים, מקום המדינה ועד היום, לאנשים במצוקה כלכלית וחומרי. לאורך השנים, ניתן לראות שינויים בפרקטיקה הקשורה במתן הסיוע החומרי. מתחילת שנות ה-2000 ניתן לראות גידול בסיוע הניתן באמצעות גופי פילנתרופיה, בהן "הקרן לידידות", כאשר רק בעשור האחרון, החל משנת 2011, מתרחבים ההשקעה החברתית ופיתוח המענים הייחודיים בתחום במסגרת המחלקות לשירותים חברתיים.

בשנים האחרונות אומצה על ידי משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים גישת העבודה הסוציאלית המודעת-עוני (גל ואחרים, 2019; קרומר-נבו, 2015; קרומר-נבו, מאיר וויסברג-נקש, 2019). בהתאם לכך, פותחו תכניות עם סל מענים רחב, המכסה מגוון תחומים, כגון תעסוקה, דיור, מיצוי זכויות ותקציב גמיש לשימוש הפונים. בדוח של גל ואחרים (2019) דווח כי 70% מקרב המשפחות המשתתפות בתכנית "נושמים לרווחה" מתמודדות עם חוב. מתוכן, 17% השתמשו בחלק כלשהו מתקציב שניתן להן מהתכנית לכיסוי חובות. בנוסף, כל האוכלוסיות שהתכנית פועלת בהן דיווחו גם הן על שימוש כזה או אחר בתקציב העומד לרשותן לצמצום חובותיהן.

בחברה האזרחית פועלים כמה מיזמים משותפים לעובדים סוציאליים ולעורכי דין המספקים שירותי סיוע לחייבים, בין השאר עמותות וקליניקות משפטיות במוסדות להשכלה גבוהה (כגון הקליניקה המשפטית של אוניברסיטת בראיילן¹). אלו עוסקות בסנגור פרטני ובפרקטיקות של שינוי מדיניות כדי לסייע למתמודדים עם חובות. עם אלה נמנים עמותת "דף חדש"², עמותת "שומרי משפט: רבנים למען זכויות האדם"³, "נראות"⁴ - פורום ארגוני צעירות, ועמותת "פעמונים"⁵.

מכל הנאמר לעיל עולה כי קיימת חפיפה מסוימת בין הפרטים ומשקי הבית החיים בחוב לבין אוכלוסיות היעד של העבודה הסוציאלית (גל ואחרים, 2019). בישראל קיימות אוכלוסיות אשר מתמודדות עם חובות ונדרשות לשאת בהשלכות החיים בחוב ועם החזרת החובות הנצברים דרך קבע. עם אוכלוסיות אלה נמנים: אנשים חיים בעוני, עובדים חיים בעוני, מכורים, צעירות וצעירים גילאי 18-25, צעירים וצעירות חסרי עורף משפחתי, נשים נפגעות אלימות, משפחה שכראשה הורה יחידי, זוגות בתהליכי גירושין, בעלי מוגבלויות, מתמודדי נפש, דרי רחוב, קשישים, עוברי חוק ועוד (גל ואחרים, 2019; החצר הנשית, 2019; יונס, 2018; לוין, 2009; קריגל ופלד, 2016; שוורץ-טיירי ושאפיר, 2019; שיינטון, 2019; Ben-Galim & Lanning, 2010; Oksanen, Savolainen, Sirola & Kaakinen, 2018).

נושא החובות נעדר מתכניות הלימוד בעבודה הסוציאלית, הן לתואר הראשון הן לתואר השני. המרואיינים ציינו כי למיטב ידיעתם, אף לא אחד מהמוסדות האקדמיים עוסק בנושא בצורה רחבה דיה, אשר נותנת מענה מספק

הצגת סטטוס ההוראה בנושא החובות באקדמיה ובגופי ההכשרה לעבודה סוציאלית

מהמציאות עולה כי עובדים סוציאליים מתערבים עם מספר הולך וגדל של אנשים ומשפחות החיים בצל החוב. ההכשרה האקדמית למקצוע היא כלי משמעותי ביכולתם של עובדים סוציאליים להתאים את המענים לצרכי השירות בשדה (שאפיר, 2012). מכאן עולה השאלה עד כמה עובדים סוציאליים בישראל, בהווה ולעתיד, נחשפים במהלך הכשרתם - הן במסגרת הלימודים במוסדות להשכלה גבוהה והן במסגרת לימודי המשך - לנושא החובות הכלכליים.

לצורך כך נבחר הנושא בשישה כלים: (1) סקירת ספרות אקדמית בתחום; (2) סקירת סילבוסים של קורסים בעלי זיקה לנושא; (4) פגישות עם קובעי מדיניות; (5) ראיונות עם עובדות סוציאליות בשדה; ו(6) סקר בקרב סטודנטים ועובדים סוציאליים בהווה ובעתיד.

לגבי פרסומים אקדמיים העוסקים בדיסציפלינת העבודה הסוציאלית בנושא חובות, שנכתבו בישראל ומתייחסים לאקלים החובות הישראלי - סקירה של למעלה מ-50 מאמרים עם פוטנציאל לעיסוק בנושא החובות או בהיבט פיננסי כזה או אחר על אודות מצבם של הפונים לשירותי הרווחה - מאמרים העוסקים במדיניות, טיפול, עבודה פרטנית ו/או קהילתית בעבודה סוציאלית ומקצועות קרובים מעשר השנים האחרונות - העלתה כי מספרם מצומצם ביותר, באופן שאינו תואם את היקף התופעה המתוארת ואת השלכותיה הקשות על החייב. נמצא כי קיים אזכור לתופעת החובות, אך הוא נעשה ללא פירוט והרחבה וללא ציון דרכי התערבות קונקרטיות לפרקטיקה. ההתייחסות המחקרית קיימת רק לגבי מעט מאוד מהאוכלוסיות שצוינו לעיל ומתוך התייחסות לתופעה בתוך ההקשר הישראלי, לרוב תוך חיבור לעוני ולהדרה כלכלית.

ראוי לציין כי קיימים מאמרים רבים הסוקרים את התופעה, בעיקר בארצות-הברית, אך הם אינם תואמים את המציאות הישראלית ואינם מציעים תהליכי התערבות התואמים את אקלים חובות היתר בארץ. הספרות המחקרית המתייחסת לתופעה בארצות-הברית עוסקת בעיקר בנושא מזווית "הלוואות לסטודנטים" (Student Loans). כאמור, בנושא זה קיים עיסוק מחקרי רב, בין היתר בחובותיהם של עובדים סוציאליים בעקבות לימודיהם האקדמיים והשפעת החובות על האוכלוסייה הכלכלית (Despard et al., 2016; Grinstein-Weiss, Perantie, Taylor, Guo & Raghavan, 2016; Hughes, Kim & Twill, 2018; Whitaker, 2008).

- 1 לקריאה נוספת: <https://law-clinics.biu.ac.il/node/123>
- 2 לקריאה נוספת: <https://www.freshstart.org.il>
- 3 לקריאה נוספת: <https://rhr.org.il/heb>
- 4 לקריאה נוספת: <https://www.niroot.com>
- 5 לקריאה נוספת: <https://www.paamonim.org>

(2015), המתאר את פעילותם בחסות "פורום המים", אשר פעל כנגד ניתוקי הספקת מים עקב חובות.

בתאריך 17 במרץ 2019 ערכתי סקר בנושא בקבוצת הפייסבוק של איגוד העובדים הסוציאליים. כ־80 עובדים סוציאליים וסטודנטים לעבודה סוציאלית ענו על השאלה הבאה: "האם (ואם כן, נא לפרט) דיברו/לימדו אתכם על חובות כלכליים של פונים במהלך התואר (הראשון, השני ו/או הסבה/השלמה לעבודה סוציאלית)? כמו כן, מה אתם עושים כאשר אתם פוגשים בפונים עם חובות?". הרוב המכריע של המגיבים דיווחו כי מעולם לא למדו על הנושא. מספר מצומצם של מגיבים למדו על הנושא במגמות ייחודיות, העוסקות במיציאיות, זכויות, שינוי מדיניות ותחומים קרובים. זאת ועוד, מניתוח תוכן תגובותיהם עולה כי קיימת הסכמה על רלוונטיות רבה של הנושא לעבודתם היומיומית. רבים מהם ציינו כי לדעתם קיים צורך בהגברת היקף הלימוד של הנושא.

ככלל, הבדיקה מעלה כי קיים פער בין הצורך בשטח ובין היקף הלימוד על אודות התופעה באקדמיה. הסטודנטים כמעט שאינם נחשפים לתופעת החובות במסגרת הלימודים התיאורטיים ובהכשרה המעשית, ולכן יש ברשותם ידע מוגבל מאוד על מאפייני התופעה, היקפיה, השלכותיה וצורות ההתערבות האפשריות. הדבר פוגע במוכנותם המקצועית להתערבות עם אוכלוסיות הפונים לשירותיהם המתמודדים עם חובות. לפיכך, קיים צורך מהותי בשינוי המצב הקיים.

הצעה להטמעת הנושא בהכשרה ולעידוד מחקר בתחום החובות הכלכליים בעבודה הסוציאלית

על אף שקיימים מענים במסד ומחוצה לו, נמצא כי חסר ידע רב על תופעת החובות, שיטות ההתערבות ופרקטיקות ההתערבות המועילות לצורך סיוע לאנשים החיים בחוב ולהתמודדות החברה הישראלית עם התופעה. לחוסר העיסוק עשויות להיות סיבות רבות ומגוונות. חלקן קשורות בשינויים ומגמות בתפיסת מקומה של העבודה הסוציאלית במתן סיוע חומרי (באום, 2015), אחרות עשויות להיקשר לחוסר הפיתוח של מקצוע העבודה הסוציאלית הפיננסית בארץ ובעולם (Kindle, 2013), ולא מן הנמנע כי קיימות סיבות נוספות. אפשרות נוספת היא כי העיסוק המשפטי הרב בתופעה עלול להיות בגדר חסם לעובדים סוציאליים לעסוק בנושא.

ברצוני להציע תכנית התמודדות הכוללת שלושה רכיבים. יישום של כל אחד מן הרכיבים המוצעים יוביל לשינוי ולשיפור המצב הקיים; יישום של שלושתם יחדיו יוכל לענות על הצורך העולה מן הכתוב.

הרכיב הראשון - החלת תהליכי מדידה

והערכה של הפעולות הנעשות כבר כיום עם אנשים המתמודדים עם חובות. עד כה לא נערכה מדידה שתעיד על מידת היעילות של ההתערבויות, אם בכלל. נוסף על כך - הגברת המחקר על התופעה, על הנסיבות המובילות לחיים בצל החוב והשלכותיהם, וכן כתיבה שיטתית של שיטות ההתערבות והערכתן (Evidence Based Practice). שדמי ואחרים (2015) סוקרים בספרם מתודות רבות לעריכת מחקרים מבוססי ראיות כחלק מהתערבות קלינית רחבת היקף. בהמשך, הכותבים טוענים שחשוב שהידע יהיה נגיש וזמין לאנשי המקצוע הפועלים בשטח.

אך אנשי המקצוע נדרשים לא רק ליישם את הידע ולהביאו בפני לקוחותיהם. עובדים סוציאליים הם "שחקני מדיניות",

ניתוח תוכני הסילבוסים של ההכשרה לעבודה סוציאלית בישראל - בסקירה מדגמית של 20 סילבוסים של קורסים שעשויה להיות להם זיקה לנושא החובות, מחמישה בתי ספר המקיימים קורסים בכלכלה בעבודה סוציאלית, מיציאיות, פרקטיקת מדיניות, עבודה קהילתית, אנשים החיים בעוני ועוד, לא נמצא אזכור ישיר לנושא החובות. הבחירה לסקור קורסים אלו נובעת מן ההבנה כי קיים בהם הפוטנציאל הגבוה ביותר לעסוק בנושא. יתר על כן, הבחירה לדגום קורסים אלה עולה בקנה אחד עם הכתוב במאמרים אקדמיים על חשיפת סטודנטים לתחום החובות והאוריינות הפיננסית בבתי הספר לעבודה סוציאלית בארצות-הברית. (Birkenmaier et al., 2016).

בהמשך, נבחנו גם עמדתם של קובעי מדיניות במקצוע העבודה הסוציאלית בישראל. בשיחות עם בכירים במשרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים ועם קובעי מדיניות באקדמיה, מכמה מוסדות לימוד לעבודה סוציאלית בישראל, עלה כי על אף חשיבותו - נושא החובות נעדר מתכניות הלימוד בעבודה הסוציאלית, הן לתואר הראשון הן לתואר השני. המרואיינים ציינו כי למיטב ידיעתם, אף לא אחד מהמוסדות האקדמיים עוסק בנושא בצורה רחבה דיה, אשר נותנת מענה מספק לצורך הקיים בשטח. נוסף על כך, הם ציינו כי קיים צורך רב לעלות את הנושא למודעות ולהגביר את הוראתו. רבים מקובעי המדינות אף הראו נכונות רבה לקדם את הנושא ולהגביר את חשיפת הסטודנטים לנושא. עוד עלה כי בבית הספר המרכזי של משרד הרווחה והשירותים החברתיים, הנושא עולה בהכשרה לעובדים במרכזי עוצמה ובתכנית "נושמים לרווחה" בלבד, ורק מעט ידוע על שיטות ההתערבות ותוצאותיהן. ניתן להבחין בניצני ההבנה כי המצב בשטח מחייב התערבות מקצועית ושיטתית.

כאמור, לחוסר העיסוק הנוכחי של האקדמיה בתחום עלולות להיות סיבות רבות ומגוונות. שתי סיבות אפשריות הן (1) עמדתו המקצועית-חברתית של מקצוע העבודה הסוציאלית והרחבת העיסוק בתחום הקליני-הפרטני. בין היתר, הדבר נובע משינויים חברתיים שנעשו לאורך השנים בתחומי העיסוק והמומחיות של העובדים הסוציאליים בישראל ובעולם (דורון, 1989; Rothman & Mizrahi, 2014); (2) שינוי בדפוסי העבודה של המחלקות לשירותים החברתיים לאורך השנים בכל הקשור לסיוע חומרי. עם העברת הסיוע הכלכלי-חומרי לאחריות המוסד לביטוח הלאומי בתחילת שנות ה־1980, החל שינוי בתפיסת העובדים הסוציאליים וקובעי המדיניות את העיסוק בנושא הכלכלי-חומרי (באום, 2015; גל ואחרים, 2019). כאמור, כיום אפשר להבחין בשינוי ובהבנה כי עזרה פסיכו-סוציאלית אינה נפרדת מסיוע כלכלי-חומרי ומתן מענה לצורכי האדם (וייסגל, 2007; קרומר-נבו, 2015).

בראיונות שנערכו עם 11 עובדות סוציאליות במחלקות לשירותים חברתיים באזור השרון, שבהן לא פועל מערך המענים של "נושמים לרווחה" במרכזי עוצמה, ציינו המרואיינות

כי לא למדו את הנושא באקדמיה ובשדה והן זקוקות לידע, כלים ומיומנויות. מלבד אלה, נערכו ראיונות עם חמש עובדות סוציאליות נוספות ברחבי הארץ, הפועלות בעמותות, מוסדות וארגונים שונים העוסקים בתחום החובות וההדרכה הכלכלית בעבודתן היומיומית. כולן העידו על חשיבות העיסוק בנושא ועל מיעוט הכלים המקצועיים להתמודדות עם התופעה. רבות מהן ציינו את המורכבות של העיסוק בתחום, את הצורך בהכרת נושא החובות ואת המדיניות והכלים המשפטים שניתן לעשות בהם שימוש למען החייבים. ניתן לראות ניצנים של עיסוק בתחום בשטח, אולם זוהי טיפה בים ואין עשייה שיטתית ומאורגנת. דוגמה לכך ניתן לראות במאמרים של סירקיס ומוסקוביץ

הבדיקה מעלה כי קיים פער בין הצורך בשטח ובין היקף הלימוד על אודות התופעה באקדמיה. הסטודנטים כמעט שאינם נחשפים לתופעת החובות במסגרת הלימודים התיאורטיים ובהכשרה המעשית, ולכן יש ברשותם ידע מוגבל מאוד על מאפייני התופעה

ועליהם לפעול למען שינוי מדיניות שיפעל לטובת לקוחותיהם (וייס-גל, 2007; וייס-גל וגל, 2011; שוורץ-טיירי, 2016). מכאן ניתן ללמוד כי חקר המדיניות והנושא, בד בבד עם יישום מדיניות אלטרנטיבית טובה יותר, הוא תהליך מתמשך, אשר טומן בחובו את היכולת לפתח מענים טובים דיים עבור לקוחות המתמודדים עם נטל החובות.

הרכיב השני - הטמעת מודולות הוראה בנושא החובות בכלל גופי ההכשרה לעבודה סוציאלית באקדמיה ובשדה, בדגש על תכניות הלימוד ברמת הבוגר. זאת על ידי קידום הוראת הנושא לא רק בקורסים העוסקים במיצוי זכויות אלא בכלל הקורסים העוסקים בהוראת פרקטיקה. הדבר יתאפשר על ידי עדכון

סילבוסים קיימים בקורסים הנוגעים בנושא, פיתוח קורסים ייעודיים, קיום ימי עיון, קיום סמינרים ייעודיים, הפעלת פורום מחקרי פעיל והגברת המחקר בתחום על ידי עידוד סטודנטים לתארים מתקדמים לחקור היבטים שונים של התופעה באקלים הישראלי. כל זאת, בהובלה של ראשי בתי הספר ללימוד עבודה סוציאלית באקדמיה ובבית הספר המרכזי של משרד הרווחה העבודה והשירותים החברתיים. מלבד אלה, נדרשים הגברת שיתוף הפעולה שטח-אקדמיה, עריכת ימי עיון משותפים ולמידה משותפת של התופעה ממקור ראשון.

הרכיב השלישי - הרחבת היקף מקומות ההכשרה המעשית אשר יכולים לתרום לארגז הכלים של הסטודנטים בהתמודדות עם הנושא. סגל-אנגלצ'ין, קאופמן והוס (2014) טוענים במאמרם כי קיים קשר בין חשיפת סטודנטים בלימודיהם והכשרתם למקצוע לבין פיתוח תחושת מסוגלות מקצועית. לפיכך, ניתן לשער כי חשיפת סטודנטים לנושא החובות במקומות הכשרתם תעלה את רמת מסוגלותם של סטודנטים ועובדים סוציאליים בתחילת דרכם לספק מענים לפונים החיים בצל החוב והשלכותיו. מקומות הכשרה אופציונליים, כגון קליניקות משפטיות, ארגוני סגור, ארגונים לשינוי חברתי, מרכזי "עוצמה" ועוד, צפויים להביא לשיפור ביכולת של מקצוע העבודה הסוציאלית ושל העובדים הסוציאליים להגיב בצורה מועילה לצרכים הייחודיים של אנשים ומשקי בית החיים בצל החוב.

לסיום, תנאי לביצוע כל המצוין לעיל הוא חיזוק הדיאלוג בין האקדמיה לבין השטח. הדילמות המעסיקות את הפונים ואת נשות ואנשי המקצוע הן חומר גלם לפיתוח הידע במחקר, וכך המחקר באקדמיה יזין בצורה מיטבית את העשייה המקצועית בשטח. באמצעותם יוכל מקצוע העבודה הסוציאלית לסייע בצורה שיטתית, מאורגנת וטובה יותר לפונים המתמודדים עם חובות.

רשימת המקורות

אהרוני, ר', וגולן, ר' (2019). פרופיל פושטי רגל שקיבלו הפטר מכונס הנכסים הרשמי וחזרו למעגל החובות בהוצאה לפועל. ירושלים: רשות האכיפה והגבייה.

אהרוני, ר', גולן, ר', וגולן, י' (2019). היבטים בפרופיל החייב בהוצאה לפועל לשנת 2019. ירושלים: רשות האכיפה והגבייה.

אייזיק, ע', צדקה, ט', וברמלי-גרינברג, ש' (2019). עובדים החיים בעוני: מיפוי צרכים ומענים. ירושלים: מכון מאירסרטי-אייזיק ברוקדייל.

אלבשן, י' (2003). נגישות האוכלוסיות המוחלשות בישראל למשפט. עלי משפט, ג', עמ' 497-530.

ארגון לתת - סיוע הומניטרי ישראלי (2019). דוח העוני האלטרנטיבי 2018. תל-אביב-יפו: ארגון לתת - סיוע הומניטרי ישראלי.

באום, נ' (2015). סיוע חומרי ליחידים ולמשפחות כמרכיב בהתערבות העובדים

חקר המדיניות והנושא, בד בבד עם יישום מדיניות אלטרנטיבית טובה יותר, הוא תהליך מתמשך, אשר טומן בחובו את היכולת לפתח מענים טובים דיים עבור לקוחות המתמודדים עם נטל החובות

הסוציאליים במחלקה לשירותים חברתיים. ירושלים: משרד העבודה הרווחה והשירותים החברתיים.

בן דוד, ל', וצדוק, ד' (2007). מאסר חייבים בהוצאה לפועל. ירושלים: הכנסת, מרכז המחקר והמידע.

בנק ישראל (2019). מערכת הבנקאות בישראל, סקירה שנתית 2018. ירושלים: בנק ישראל, גולן, י' (2018). סיבות לחוב במגזר הערבי - סקר טלפוני. ירושלים: רשות האכיפה והגבייה.

גל, ג', קרומרינבו, מ', מדהלה, ש', וינאי, ג' (2019). סיוע חומרי לאנשים החיים בעוני: סקירה היסטורית ומגמות נוכחיות - נייר מדיניות מס' 02.2019. ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

דורון, א' (1989). עמדה: לדמותה החברתית של העבודה הסוציאלית. חברה ורווחה, י', עמ' 170-178.

דרעי, א' (2015). כרוניקה של אלימות משפטית: הרפורמות בחוק ההוצאה לפועל ומכתבי גבייה. מעשי משפט, ת, עמ' 91-105.

החצר הנשית (2018). נייר מדיניות: צעירות בחובות, ישראל 2018. ישראל: תל-אביב-יפו.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2018). הודעה לתקשורת: רווחת האוכלוסייה בישראל וזיכרונות בשל קשיים כלכליים - ממצאים ראשוניים מתוך הסקר החברתי 2017. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

המוסד לביטוח לאומי (2018). ממדי העוני והפער החברתיים, דוח שנתי - 2017. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.

וייס, א' (2019). תמונת מצב המדינה - תרשימים בנושאי חברה וכלכלה בישראל 2019. ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

וייס-גל, ע' (2007). גישת האדם בסביבתו וביטוייה באידאולוגיה המקצועית ובפרקטיקה של עובדים סוציאליים בישראל. חברה ורווחה, כז, עמ' 567-596.

וייס-גל, ע', וגל, ג' (2011). פרקטיקת מדיניות בעבודה סוציאלית. ירושלים: מאגנס. זיו, נ' (2005). עוני, צמצום פערם ושוויון: המקרה של הזכות למים. משפט וממשל ז(2), עמ' 945-947.

חוק חדלות פירעון ושקום כלכלי, ספר החוקים, § 2786 (התשע"ח-2018).

חוק נתוני אשראי, ספר החוקים, § 2781 (התשע"ו-2016).

יונס, ס' (2018). הכלה פיננסית עבור אנשים החיים בעוני, בהדרה ובחובות יתור. ירושלים: מרכז מילקן לחדשנות.

לוי, ל' (2009). "קואליציה של הדרה": אי-מימוש הזכויות לסיוע מצד מערכות הביטוח הסוציאלי בקרב החיים בעוני קיצוני. בתוך: ג' גל ומ' אייזנשטדט (עורכים). נגישות לצדק חברתי בישראל (עמ' 225-253). ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

מאור, ע' (אפריל, 2018). עשור לרשות האכיפה והגבייה - מה נשתנה? הרצאה מכנס סיכום פעילות הרשות ומבט על אתגרי העתיד. רשות האכיפה והגבייה ואוניברסיטת תל-אביב.

מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור (2016). דוח ביקורת מיוחד - מנגנון גביית חובות בהוצאה לפועל. ירושלים: המדינה ונציב תלונות הציבור.

מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור (2016). המוסד לביטוח לאומי - אי-גביית דמי ביטוח מחייבים. ירושלים: מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור.

מילרד, א' (2016). הסדרי חוב במערכת הבנקאית - תיאור וניתוח. ירושלים: הכנסת, מרכז המחקר והמידע.

משרד העבודה הרווחה והשירותים החברתיים (ל.ת.). משפחות שחיות בעוני. אוחד בתאריך 14.5.2019 מ' <https://www.molsa.gov.il/Populations/Distress/Poverty/Pages/BreathingInRelief.aspx>

נדיב, נ' (בדפוס). סיפור של חדלות פירעון: רפורמות פוגשות את ההליך השיפוטי. המשפט, כה.

- Despard, M. R., Chowa, G. A., & Hart, L. J. (2012). Personal financial problems: Opportunities for social work interventions? *Journal of Social Service Research*, 38(3), pp. 342-350. DOI: 10.1080/01488376.2011.638733
- Despard, M. R., Perantie, D., Taylor, S., Grinstein-Weiss, M., Friedline, T., & Raghavan, R. (2016). Student debt and hardship: Evidence from a large sample of low-and moderate-income households *Children and Youth Services Review*, 70, pp. 8-18. DOI: 10.1016/j.childyouth.2016.09.001
- Gillen, M., & Loeffler, D. N. (2012). Financial literacy and social work students: Knowledge is power. *Journal of Financial Therapy*, 3(2), pp. 28-38. DOI: 10.4148/jft.v3i2.1692
- Grinstein-Weiss, M., Perantie, D. C., Taylor, S. H., Guo, S., & Raghavan, R. (2016). Racial disparities in education debt burden among low-and moderate-income households. *Children and Youth Services Review*, 65, pp. 166-174. DOI:10.1080/15588742.2015.1125329
- Hojman, D. A., Miranda, Á., & Ruiz-Tagle, J. (2016). Debt trajectories and mental health. *Social Science & Medicine*, 167, pp. 54-62. DOI: 10.1016/j.socscimed.2016.08.027
- Hughes, J., Kim, H., & Twill, S. (2018). Social work educational debt and salary survey: A snapshot from Ohio. *Social Work*, 63(2), pp. 105-114. DOI: 10.1093/sw/swy001
- Karger, H. (2015). Curbing the financial exploitation of the poor: Financial literacy and social work education. *Journal of Social Work Education*, 51(3), pp. 425-438. DOI: 10.1080/10437797.2015.1043194
- Kindle, P. A. (2013). The financial literacy of social work students. *Journal of Social Work Education*, 49(3), pp. 397-407. DOI: 10.1080/10437797.2013.796853
- Krumer-Nevo, M., Gorodzeisky, A., & Saar-Heiman, Y. (2017). Debt, poverty, and financial exclusion. *Journal of Social Work*, 17(5), pp. 511-530. DOI: 10.1177/1468017316649330
- Lewin-Epstein, N., & Semyonov, M. (2016). Household debt in midlife and old age: A multinational study. *International Journal of Comparative Sociology*, 57(3), pp. 151-172. DOI: 10.1177/0020715216653798
- Liu, H. Z., Li, S., & Rao, L. L. (2018). Out of debt, out of burden: The physical burdens of debt. *Journal of Experimental Social Psychology*, 76, pp. 155-160. DOI: 10.1016/j.jesp.2018.01.003
- Loke, V., & Hageman, S. A. (2013). Debt literacy and social work. *Journal of Financial Therapy*, 4(1), pp. 63-82. DOI: 10.4148/jft.v4i1.1795
- Oksanen, A., Savolainen, I., Sirola, A., & Kaakinen, M. (2018). Problem gambling and psychological distress: A cross-national perspective on the mediating effect of consumer debt and debt problems among emerging adults. *Harm reduction journal*, 15(1), pp. 455-456. DOI: 10.1186/s12954-018-0251-9
- Reading, R., & Reynolds, S. (2001). Debt, social disadvantage and maternal depression. *Social science & medicine*, 53(4), pp. 441-453. DOI: 10.1016/S0277-9536(00)00347-6
- Rothman, J., & Mizrahi, T. (2014). Balancing micro and macro practice: A challenge for social work. *Social Work*, 59(1), pp. 91-93.
- Sherraden, M., Laux, S., & Kaufman, C. (2007). Financial education for social workers. *Journal of Community Practice*, 15(3), pp. 9-36. DOI: 10.1300/J125v15n03_02
- Sweet, E. (2018). "Like you failed at life": Debt, health and neoliberal subjectivity. *Social Science & Medicine*, 212, pp. 86-93. DOI: 10.1016/j.socscimed.2018.07.017
- Trygged, S. (2012). Embedded counselling in advisory work with clients in debt. *Journal of social work practice*, 26(2), pp. 245-258. DOI: 10.1080/02650533.2011.610594
- Whitaker, T. (2008). *In the red: Social workers and educational debt*. NASW Membership Workforce Study. Washington, DC: National Association of Social Workers.
- גל-אנגלצ'ין, ד', קאופמן, ר', והוס, א' (2014). השפעת לימודי שדה רבי-ממדיים על האוריינטציה המקצועית של סטודנטים לעבודה סוציאלית. ביטחון סוציאלי, 95, עמ' 139-166.
- סירקיס, ל', ומוסקוביץ, י' (2015). פעילות לשינוי מדיניות של פורום מים. מידעו"ס, 78, עמ' 66-72.
- פתאל, ר' (2017). תיאור וניתוח השינוי באשראי למשקי הבית בשנים האחרונות. ירושלים: הכנסת, מרכז המחקר והמידע.
- קסיר-קלינר, נ' (2018, אפריל). "מיהו עניי חובות בחברה החרדית - היבטים שונים של עוני ודרכי התנהלות פיננסית בקרב הציבור החרדי". הרצאה מכנס סיכום פעילות הרשות ומבט על אתגרי העתיד. רשות האכיפה והגבייה ואוניברסיטת תל-אביב.
- קרומר-נבו, מ' (2015). עבודה סוציאלית מודעת-עוני: פרדיגמה חדשה לפרקטיקה עם משפחות בעוני. *חברה ורווחה*, לה(3), עמ' 301-321.
- קרומר-נבו, מ', וברק, ע' (2006). מחקר פעולה משותף: מערכת הרווחה מנקודת מבט של צרכני שירותי הרווחה. ביטחון סוציאלי, 72, עמ' 11-38.
- קרומר-נבו, מ', גורודזיסקי, א', וסער-הימן, י' (2014). חובות, עוני והדרה כלכלית. ביטחון סוציאלי, 95, עמ' 11-38.
- קרומר-נבו, מ', מאיר, א', וויסברג-נקש, נ' (2019). עבודה סוציאלית מודעת-עוני: הנהגת הפרדיגמה במחלקות לשירותים חברתיים בשנים 2014-2018. ביטחון סוציאלי, 106, עמ' 9-31.
- קריגל, ק', ופלד, ע' (2016). הנתבי המוביל מתלות לעצמאות כלכלית בקרב נשים פגיעות אלימות בן זוג: רקע תאורטי, חסמים ועקרונות פעולה. ביטחון סוציאלי, 99, עמ' 63-93.
- רשות האכיפה והגבייה (2018). דו"ח שנתי על פעילות רשות האכיפה והגבייה לשנת 2017. ירושלים: רשות האכיפה והגבייה.
- שדמי, א', בן-ששון, א', דרן-זהבי, ע', זק"ש, ד', ורועה, ד' (2015). פרקטיקה מבוססת ראיות במדעי הבריאות והרווחה: תיאוריה ומעשה. חיפה: פרדס הוצאה לאור בע"מ.
- שוורץ-טיירי, ט' מ' (2015). מעורבות עובדים סוציאליים בפרקטיקת מדיניות: גורמים ברמת הפרט וברמת הארגון (עבודת דוקטורט שלא פורסמה). אוניברסיטת תל-אביב.
- שוורץ-טיירי, ט' מ', ושפירו, ש' (2018). תכנית "גשר לעצמאות" דוח הערכה. תל-אביב-יפו: המועצה לילד החוסה.
- שומרי משפט - רבנים למען זכויות האדם ע"ר 58015196 והאגודה לזכויות האזרח בישראל ע"ר 580011567 הרשות לשירותים ציבוריים חשמל, משרד התשתיות הלאומיות, האנרגיה והמים וחברת החשמל לישראל בע"מ (2017). בג"ץ 17/214.
- שי, י' (2004). ניתוק משירותים חיוניים בעקבות חובות וחיסור מחדש: חברת החשמל, רשויות מקומיות, חברות הגז, "בזק" וחברות הסלולר - מוגש לוועדה לפניות הציבור. ירושלים: הכנסת, מרכז המחקר והמידע.
- שיינטוך, ש' (2018). לשרוד בשולי העוני - מדיניות, שירותים וקצבאות לאנשים חסרי בית. תל-אביב-יפו: הוצאת זלמן.
- שמאי, ל' (2019). החוב של משקי הבית בישראל - נייר מדיניות מס' 01.2019. ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- שפירו, ש' (2012). ההיסטוריה של מקצוע העבודה הסוציאלית. בתוך מ' חובב, א' לונטל, וי' קטן (עורכים): עבודה סוציאלית בישראל (פרק 2, עמ' 50-67). תל-אביב-יפו: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- שרברמן, ק' (2018). הפער בין ההכנסות להוצאות והחובות של משקי בית - נייר מדיניות מס' 01.2018. ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- Ben-Galim, D., & Lanning, T. (2010). Strength against shocks: Low income families and debt. *Institute for Public Policy Research*. UK: London.
- Birkenmaier, J. M., Loke, V., & Hageman, S. A. (2016). Are graduating students ready for financial aspects of social work practice? *Journal of Teaching in Social Work*, 36(5), pp. 519-536. DOI: 10.1080/08841233.2016.1244139
- Clayton, M., Liñares-Zegarra, J., & Wilson, J. O. (2015). Does debt affect health? Cross country evidence on the debt-health nexus. *Social Science & Medicine*, 130, pp. 51-58. DOI: 10.1016/j.socscimed.2015.02.002